

ПРОФЕСІЙНА ПРАВНИЧА ДОПОМОГА: ПОНЯТТЯ ТА СПЕЦИФІКА

PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE: CONCEPT AND SPECIFICITY

Іванців М.Р., здобувач

Закладу вищої освіти «Міжнародний університет бізнесу і права»

У статті із позиції системного підходу здійснено юридичний аналіз правових понять «професійна правнича допомога», «правова допомога», «юридична допомога», «захист», «представництво», встановлено їх взаємозв'язок, визначено сутнісні характеристики, а також виявлено спільні та відмінні риси задля усунення суперечностей під час використання в законотворчій діяльності.

Запропоновано авторську дефініцію поняття «професійна правнича допомога» в адміністративному судочинстві, під яким пропонуємо розуміти професійну, адресну, орієнтовану допомогу, яка надається адвокатом стороні в адміністративному процесі під час розгляду відповідної адміністративної справи з метою захисту своїх прав і свобод, їх відновлення у разі порушення з боку суб'єкта публічної адміністрації на підставі прийнятих ним рішень, дій чи бездіяльності під час реалізації своїх владних повноважень.

Визначено, що на теперішній час в Україні досі залишається відкритим питання відповідності положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Конституції України, які стосуються професійної правничої допомоги. Адже Конституція України закріплює право кожного на професійну правничу допомогу, у той час як профільний закон, яким є Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та яким керуються адвокати, передбачає надання адвокатом правової допомоги. Таким чином, виникає колізія, яка лежить у площині того, що конституційне право на професійну правничу допомогу є нормативно закріпленим, а Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», котрим керуються професійні правники (адвокати), взагалі не передбачає вказаного словосполучення.

За результатами проведеного дослідження сформульовано основні напрями, що потребують удосконалення в частині надання професійної правничої допомоги при вирішенні справ в адміністративному суді.

Ключові слова: адвокат, захист, конституційне право, правник, правнича допомога, правова допомога, представництво, професійна правнича допомога, юридична допомога, юрист.

In the article, from the position of a systemic approach, a legal analysis of the legal concepts «professional legal assistance», «legal assistance», «juridical assistance», «protection», «representation» have been carried out, their relationship has been established, essential characteristics have been determined, and common and distinctive features have been identified in order to eliminate contradictions during use in legislative activity.

In administrative proceedings, the author's definition of the concept of «professional legal assistance» is proposed, under which we propose to understand professional, targeted, oriented assistance provided by a lawyer to a party in an administrative process during the consideration of a relevant administrative case with the aim of protecting one's rights and freedoms, restoring them in the event of a violation on the part of the subject of public administration on the basis of the decisions, actions or inaction taken by him during the exercise of his authority.

It was determined that at the present time in Ukraine, the question of compliance with the provisions of the Law of Ukraine «On Advocacy and Legal Practice» and the Constitution of Ukraine, which relate to professional legal assistance, is still open. After all, the Constitution of Ukraine enshrines the right of everyone to professional legal assistance, while the specialized law, which is the Law of Ukraine «On Advocacy and Legal Practice» the lawyers are guided by, provides namely a legal assistance by a lawyer. Thus, a conflict arises, which lies in the fact that the constitutional right to professional legal assistance is normatively fixed, and the Law of Ukraine «On Advocacy and Legal Practice», the lawyers (advocates) are guided by, does not provide for such a phrase at all.

According to the results of the conducted research, the main areas that need improvement in the provision of professional legal assistance in resolving cases in the administrative court have been formulated.

Key words: advocate, protection, constitutional law, lawyer, legal assistance, juridical assistance, representation, professional legal assistance, judicial assistance, attorney.

Актуальність теми дослідження. Відповідно до положень ч. 2 ст. 3 Конституції України, головним обов'язком держави є утвердження та забезпечення прав і свобод людини [12]. При цьому, невід'ємним елементом системи забезпечення реалізації, захисту та охорони прав та свобод людини і громадянина в Україні (як у демократичній, правовій державі) є право особи на професійну правничу допомогу.

Слід вказати, що питанню забезпечення права людини і громадянина на професійну правничу допомогу у демократично розвинутих країнах приділяється значна увага. Між тим, в Україні як демократичній та правовій державі праву особи на професійну правничу допомогу, якого закріплено у положеннях ст. 59 Конституції України, також відведено важливу роль у забезпеченні реалізації, захисту та охорони прав та свобод людини і громадянина. Вказане право є одним із конституційних, невід'ємних прав людини і має загальний характер.

Варто зазначити, що ставши на шлях європейського розвитку, який передбачає створення умов для життя громадян згідно з європейськими стандартами, Україна стала робити вагомі та надзвичайно активні кроки. Так, сучасний етап розвитку українського суспільства позначився формуванням дієвого налагодження та вдосконалення інституту професійної правничої допомоги як визначаль-

ного чинника забезпечення реалізації прав та свобод громадян та одного із визначальних факторів розвитку громадянського суспільства. Однак зважаючи на той факт, що на доктринальному рівні інститут права на професійну правничу допомогу розглянуто не повною мірою та має деякі суперечності й розбіжності, на рівні нормативно-правового регулювання виникають проблеми та суперечності, які вимагають прийняття стратегічних рішень.

Маємо констатувати, що розвиток нормативно-правового забезпечення конституційного права на професійну правничу допомогу та динамічні зміни у вказаній сфері на теперішній час дозволяють говорити про значні трансформації інституту професійної правничої допомоги, однак вказана проблематика є майже не висвітленою у публікаціях фахових видань. У зв'язку із чим з упевненістю можна говорити про те, що дослідження проблематики професійної правничої допомоги в Україні та визначення її сутнісних характеристик є не тільки актуальним для юридичної науки, а й необхідним в якості методологічної бази для подальшого вдосконалення механізмів забезпечення та захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Стан наукового дослідження питання. До проблематики розкриття загальних основ надання професійної правничої допомоги в Україні зверталися вчені-прав-

ники: Ю.П. Аленін, М.Ю. Барщевський, А.М. Бірюкова, О.Д. Бойков, Т.В. Варфоломеева, Т.Б. Вільчик, І.Ю. Гловацький, І.В. Головань, В.Г. Гончаренко, С.В. Гончаренко, Й.І. Горінецький, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, О.Л. Жуковська, Л.О. Зашляпін, Я.П. Зейкан, О.М. Ларін, Ю.І. Лубшев, П.А. Лупинська, В.Т. Маларенко, М.А. Маркуш, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, О.В. Орлова, І.Д. Перлов, В.О. Попелюшко, Г.М. Резник, В.В. Рожнова, Ю.Г. Рябчиць, В.М. Савицький, О.Д. Святоцький, В.М. Скрипнюк, З.Д. Смітєнко, Ю.І. Степовський, М.С. Строгович, М.В. Удод, Н.О. Фешик, Д.П. Фіолєвський, В.І. Форманюк, Г.І. Чангулі, М.О. Чельцов, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило, О.Г. Юшкевич, О.Г. Яновська та інші, однак вказаному питанню досі властивий високий рівень наукової новизни. Достатньо дослідженою і розробленою є і термінологічна сторона питання, якої пов'язано з поняттям «правова допомога» (О.А. Бранчук, М.В. Громовчук, М.С. Демкова, В.В. Заборовський, В.М. Ісакова, В.С. Личко, О.І. Коровайко, Н.В. Хмелєвська). Разом із тим, поява дещо нового для правової галузі терміна «професійна правнича допомога», існування різних наукових підходів до розуміння поняття «професійна правнича допомога», його співвідношення з поняттями «юридична допомога», «правова допомога», «захист» та «представництво» зумовлюють актуальність дослідження питання надання в Україні професійної правничої допомоги та визначення її сутнісних характеристик, що зумовлює актуальність представленої статті.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі теоретичних напрацювань та положень чинного національного законодавства України здійснити юридичний аналіз правових понять «професійна правнича допомога», «правова допомога», «юридична допомога», «захист», «представництво», встановити їх взаємозв'язок, визначити сутнісні характеристики, а також виявити спільні та відмінні риси задля усунення суперечностей під час використання у законотвірчій діяльності.

Виклад основного змісту. Відповідно до положень ст. 59 Конституції України, кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [12]. При цьому, положеннями ст. 131² Конституції України передбачено, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура [12].

Як видається, Конституція України встановлює, що саме адвокатура є компетентним органом для надання професійної правничої допомоги в Україні, а будь-які інші органи не наділені таким правом. Адже лише адвокатська діяльність базується на перевірці професійних знань, дотриманні Правил адвокатської етики, дисциплінарній відповідальності. Таким чином, тільки адвокатів наділено правом здійснювати кваліфікований захист прав та свобод людини і громадянина.

Відзначимо, що у контексті положень ст. 59 Конституції України право на правничу допомогу має «кожен», що охоплює усіх без винятку осіб — громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України. Вбачається, здійснення права на правничу допомогу засновано на дотриманні принципів рівності всіх перед законом та відсутності дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [12, ст. 21, ст. 24].

У той же час, гарантування «кожному» права на правничу допомогу в контексті ч. 2 ст. 3 та ст. 59 Конституції України покладає на державу відповідні обов'язки щодо забезпечення особи правничою допомогою належного рівня [12]. Такі обов'язки обумовлюють необхідність визначення в законах України, інших правових актах порядку, умов та способів надання цієї допомоги. Проте,

на жаль, не всі галузеві закони України містять приписи, яких спрямовано на реалізацію вказаного права, що може призвести до обмеження чи звуження змісту та обсягу «права кожного» на професійну правничу допомогу.

Відмітимо, що системний аналіз положень ст. 59 Конституції України та Закону України «Про адвокатуру» дає підстави для висновку, що положення ст. 131² Конституції України «для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура» є однією із конституційних гарантій, а держава у такий спосіб бере на себе обов'язок забезпечувати можливість надання кваліфікованої правничої допомоги особам у правовідносинах з державними органами. Разом із тим, відповідно до ст. 131² Конституції України, незалежність адвокатури гарантується. При цьому, виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення, що узгоджується із положеннями ст. 59 Конституції України стосовно «права кожного» на професійну правничу допомогу.

Враховуючи ж положення ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокатська діяльність за своїм змістом визначається як незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту переважно на оплатній основі [20]. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що саме адвокат має необхідний професійний рівень та можливість забезпечити реалізацію права особи на захист від кримінального обвинувачення та представництво її інтересів у суді. У той же час, кожна особа є вільною у виборі захисника своїх прав серед адвокатів.

Таким чином, саме вказівка у положеннях ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» на представництво та захист у контексті надання інших видів правової допомоги дає підставу визнати представництво та захист окремими видами правової допомоги, а їх здійснення (у сукупності із іншими видами правової допомоги) – наданням та забезпеченням правової допомоги.

У той же час, згідно положень п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокат – це фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [20]. Враховуючи ж зміст діяльності адвоката із розглянутих позицій надання правової допомоги, можна вказати, що адвокатом є фізична особа, яка здійснює правову допомогу як незалежну професійну діяльність.

Також необхідно акцентувати увагу на тому, що відповідно до положень ст. 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [20], адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правової допомоги. При цьому, документами, що посвідчують повноваження адвоката на надання правової допомоги також є довіреність, ордер чи доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги. Серед іншого, договір про надання правової допомоги, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», – домовленість, за якою одна сторона (адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язується здійснити захист, представництво або надати інші види правової допомоги другій стороні (клієнту) на умовах і в порядку, що визначені договором, а клієнт зобов'язується оплатити надання правової допомоги та фактичні витрати, необхідні для виконання договору [20].

Між тим, особливостями певної категорії справ, правовідносин чи статусу особи, права, свободи чи інтереси якої підлягають захисту, обмовлено встановлення на законодавчому рівні винятків щодо представництва в суді іншими, ніж адвокат, особами. Так, відповідно до положень ст. 131² Конституції України, законом можуть бути

визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена [12]. Вбачається, відповідне правове регулювання щодо представництва такої особи в суді має сприяти ефективному захисту прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб.

Як відомо, соціальна значимість конституційного права на професійну правничу допомогу полягає за своєю суттю у тому, що вказане право є гарантією реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини і громадянина. При цьому, серед функцій права на професійну правничу допомогу у суспільстві слід окремо виділити превентивну, яка не тільки сприяє правомірному здійсненню особою своїх прав і свобод, а й, насамперед, спрямована на попередження можливих порушень чи незаконних обмежень прав і свобод людини і громадянина з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб.

Слід поставити наголос на тому, що право на професійну правничу допомогу є гарантованою державою можливістю кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права.

Варто звернути увагу і на те, що за змістом, обсягом та формами професійна правнича допомога є багатоаспектною та може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. При цьому, вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. У передбачених законом випадках, зокрема для захисту прав та свобод дітей, неповнолітніх батьків та для захисту від обвинувачення, відповідні державні органи, їх посадові та службові особи під час здійснення своїх повноважень зобов'язані забезпечити надання зазначеним особам необхідної правничої допомоги.

Разом із тим, синтезувавши стійкі наукові доробки вітчизняних і зарубіжних вчених-правознавців, можна стверджувати таке: дослідження юридичної природи правового явища «правнича допомога» є багатограним та різновекторним. У науковому просторі постійно зустрічаються думки щодо необхідності розмежування таких правових категорій як: 1) правнича допомога і юридична допомога; 2) правнича допомога і правовий захист; 3) правнича допомога і захисник, адвокат, фахівець у галузі права; 4) правнича допомога та правова допомога.

Як видається, можливість розкрити юридичну природу поняття «професійна правнича допомога» загалом дасть розмежування та з'ясування сутності зазначених понять; на теперішній час ми маємо чимало визначень та підходів до розуміння сутності понять «правова допомога», «правнича допомога» та «юридична допомога». Але їх узагальнення та структурування з урахуванням нових наукових розробок та нормативно-правових документів ще не було предметом окремого дослідження. Як видається, у науковій літературі на теперішній час існує чимало визначень та підходів до розуміння сутності понять «правова допомога», «правнича допомога» та «юридична допомога». При цьому, досі не вироблено єдиного підходу до розуміння вказаних понять, що досить складне їх змістовну характеристику. І в цьому аспекті слід відмітити, що відсутність єдиного концептуального бачення відносно їх правової природи, сутності, видів та змісту на сучасному етапі державотворення стає камінем спотикання у процесі структурних реформ та трансформацій. Натомість, ми прагнемо слідувати ідеї максимальної диференціації понять, підтримуючи позицію

про те, що з формально-юридичної точки зору поняття «правова допомога», «правнича допомога» та «юридична допомога» не є тотожними категоріями, кожна із них має певні особливості, які не дозволяють їх ототожнювати. Визначення ж цих особливостей є неможливим без розгляду та аналізу основних найбільш поширених в адміністративно-правовій літературі трактувань, інтерпретацій та тлумачень таких понять як «правова допомога», «правнича допомога» та «юридична допомога». Разом із тим, слід погодитися і з позицією Ю.М. Оборотова, який вказує, що порівняння існуючих дефініцій, їх оцінка з позицій правознавства дозволить комплексно пізнати об'єкт дослідження, з'ясувати галузеві особливості та встановити можливості юридизації та зворотного теоретичного збагачення [16, с. 3].

Передусім зазначимо, що адміністративісти досить часто ототожнюють зміст понять «правова допомога» та «юридична допомога», хоча іноді й розрізняють їх.

В енциклопедичній літературі поняття правова (правнича, юридична) допомога визначається як це професійна діяльність юристів, якої спрямовано на сприяння громадянам та юридичним особам у реалізації норм права з метою покращення їх правового становища. При цьому, правова допомога передбачає, як правило, юридичне представництво та доступ до судової системи [19].

У словниковій літературі поняття «правова допомога» визначається неоднозначно та розкривається через: 1) діяльність, яка здійснюється лише на підставі договору про правову допомогу (договорів, що укладаються між державами з питань співробітництва установ юстиції (судів, органів нотаріату, прокуратури) щодо надання правової допомоги з цивільних, сімейних, кримінальних справ [29, с. 277]; 2) право на правову допомогу – одне з основних конституційних прав громадян, покликане забезпечити правовий захист прав людини в судових та інших процесах і надається кожному, хто потребує правової допомоги та звертається за нею [4, с. 682].

Поряд із цим, в юридичній літературі існують різні критерії класифікації правової допомоги. Так, О.А. Банчук та М.С. Демкова, поряд із критерієм матеріального становища суб'єкта отримання правової допомоги, пропонують такі критерії класифікації: 1) відмінність суб'єктів надання правової допомоги: адвокатів; фахівців у галузі права; патентних повірених; аудиторів; нотаріусів; юридичних осіб приватного права; 2) відмінність правового змісту видів правової допомоги: консультації та роз'яснення з правових питань; складання заяв, скарг та інших документів правового характеру; представництво; виконання обов'язків захисника у процесі дізнання, досудового слідства та розгляду кримінальної справи у суді; виконання обов'язків захисника при провадженні у справах про адміністративні правопорушення; виконання обов'язків захисника при провадженні про застосування заходів примусу; 3) відмінність суб'єктів отримання, коли правова допомога надається: юридичним особам приватного права; підозрюваним, обвинуваченим, підсудним (Кримінально-процесуальний кодекс України); особам, яким завдано шкоди незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду; ветеранам війни; іноземним громадянам (міжнародні договори України про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах); особам, яким надається психіатрична допомога [1, с. 16].

Синтезувавши стійкі наукові доробки вітчизняних і зарубіжних вчених-правознавців, Н.В. Хмелевса здійснює групування правової допомоги за сферами її надання в контексті змісту адвокатської діяльності, ґрунтуючись на законодавчому виділенні її видів, у результаті чого відмічає три основні сфери надання адвокатом правової допомоги, які мають наступний зміст: 1) захист – вид правової допомоги як адвокатської діяльності, який полягає

у забезпеченні захисту прав, свобод та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), особи, яка притягається до адміністративної відповідальності при розгляді справи про адміністративні правопорушення; 2) представництво – вид правової допомоги як адвокатської діяльності, якого спрямовано на забезпечення реалізації процесуальних прав та обов'язків клієнта у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві, прав та обов'язків потерпілого при розгляді справ про адміністративні правопорушення, прав та обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні; 3) інші види правової допомоги – види правової допомоги як адвокатської діяльності з надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод та інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також сприяння їх відновленню у разі порушення [27].

Осмилення поняття правової допомоги тісно пов'язане з питанням визначення кола суб'єктів, які її надають. Зазначимо, що в юридичній літературі з цього приводу триває досить жвава дискусія, сторонами якої наводяться цікаві аргументи на підтримку своєї позиції. Зокрема, І.І. Сіліч за колом надавачів виділяє такі види правової допомоги: 1) правова допомога, яка надається згідно зі службовими обов'язками працівниками державних органів; 2) правова допомога, яка надається спеціалістами-правниками і спрямована на роз'яснення положень законодавства у формі консультування, складання звернень громадян до органів держави; 3) правова допомога, яка надається студентами вищих юридичних навчальних закладів у юридичних клініках під безпосереднім керівництвом спеціалістів-юристів, які є викладачами цих навчальних закладів; 4) правова допомога, яка надається адвокатами і включає в себе весь спектр послуг правового характеру, у тому числі, захист і представництво інтересів особи в суді; 5) правова допомога, яка надається фахівцями в галузі права, які не є адвокатами [25].

Говорячи ж по такі види правової допомоги як первинна і вторинна правова допомога, слід вказати, що первинна правова допомога включає такі види правових послуг як надання правової інформації, надання консультацій і роз'яснень з правових питань, складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру), а також надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації. У той же час, вторинна правова допомога включає такі види правових послуг як захист від обвинувачення, здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами та складення документів процесуального характеру.

У цьому аспекті не можна не відзначити, що відповідно до положень Закону України «Про безоплатну правову допомогу», державна політика у сфері надання безоплатної правової допомоги базується на принципах: 1) верховенства права; 2) законності; 3) доступності безоплатної правової допомоги; 4) забезпечення якості безоплатної правової допомоги; 5) гарантованого державного фінансування [21].

Як вбачається, варто звернути увагу і на той факт, що відповідно до положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», поняття «правова допомога»

включає захист, представництво, надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення [20].

На думку В.А. Бачиніна та В.І. Панова, правова допомога – це будь-який вид допомоги, що надається адвокатами, на відміну від приватних юристів, які не є адвокатами (фахівці у галузі права), та юридичних осіб (юридичних фірм, юридичних компаній), що надають правові послуги [2, с. 50]. Вказане автори пояснюють тим, що діяльність адвокатів не є підприємницькою, в той час як фахівці у галузі права та юридичні фірми діють з метою отримання прибутку і їхня діяльність є підприємницькою. Як видається, відповідно до вказаного підходу, фахівці у галузі права та юридичні фірми не можуть надавати правову допомогу, а займаються наданням лише правових послуг.

Дещо інший підхід до визначення поняття «правова допомога» пропонує А.Г. Осіпов, який визначає його як професійну діяльність юристів, які працюють в державних, громадських та приватних структурах або індивідуально, якої спрямовано на забезпечення інформованості громадян України, іноземців, осіб без громадянства про свої права, підготовку всіх документів, покликаних сприяти реалізації прав і свобод людини і громадянина, представництво громадян в усіх органах державної влади, органах місцевого самоврядування України і інших держав світу, міжнародних організаціях, а також іншу діяльність із захисту прав, свобод і законних інтересів громадян [17, с. 240].

С.В. Ківалов характеризує правову допомогу як певні дії, можливості особи за характеристиками ознак таких дій та можливостей. Так, під правовою допомогою автор розуміє: 1) можливість особи використовувати або захищати свої права у будь-яких судах, компетентних виносити рішення у цивільних, адміністративних тощо справах; 2) усі витрати, понесені особою, якій надається правова допомога, у ході захисту своїх прав і, зокрема, гонорари адвокатів, судовий збір, витрати на експертизу, відшкодування витрат свідків і витрати на переклад; 3) звільнення від внесення застави або депозиту на покриття судових витрат [10].

О.Г. Юшкевич зазначає, що у широкому розумінні, правова допомога – це діяльність, якої спрямовано на реалізацію та захист прав, свобод і законних інтересів зацікавлених суб'єктів, яка здійснюється уповноваженими на те особами чи органами в порядку та у видах, незаборонених законодавством, пов'язана із застосуванням правових норм; у вузькому розумінні, – це правові заходи, що здійснюються уповноваженими суб'єктами, спрямовані на конкретну особу, яка перебуває в складних життєвих обставинах і потребує сторонньої допомоги з метою правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, що сприяє поліпшенню її життєдіяльності та соціальної адаптації. Зміст правової допомоги становлять: по-перше, консультативні види правової допомоги; по-друге, представницько-захисні види [31, с. 129–132].

Г.М. Резнік акцентує увагу на особистісних та кваліфікаційних вимогах до особи, яка надає правову допомогу. Так, автор визначає, що кваліфікованою відповідно до світової практики може вважатись допомога, що надається спеціалістами з права – як мінімум, особами, що мають юридичну освіту, за обов'язкового дотримання професійних стандартів та етичних норм, що підтримується професійним контролем. Поза цими стандартами й нормами юридична допомога кваліфікованою визнана бути не може. Надання кваліфікованої юридичної допомоги – публічна функція держави [24, с. 25–27]. З цим поглядом

важко погодитися, адже, якщо відносити можливість забезпечення особи кваліфікованим правозахисником до функції держави, то, з одного боку, можна вести мову про безоплатну правову допомогу, яку можна віднести до публічної функції держави, з іншого боку, якщо особа не бажає користуватися державною допомогою під час призначення правозахисника, а бажає отримати правову допомогу від особи, яку вона самостійно обрала, то в цьому випадку неправильним буде говорити про віднесення функції з надання правової допомоги до публічної функції держави. Скористуватися чи ні такою можливістю є правом особи, яка потребує правової допомоги.

І.І. Сіліч вважає, що у широкому аспекті правова допомога являє собою діяльність осіб, які мають спеціальну юридичну освіту, спрямовану на сприяння в осмисленні та ознайомленні з правовими настановами, які регламентують різні сторони життя суспільства і держави, відповідні права й свободи громадян, а також надання допомоги в реалізації цих прав і свобод у формі консультування, роз'яснення положень законодавства та складання відповідних документів. Така допомога може надаватися також у ході реалізації своїх функціональних обов'язків окремими категоріями спеціалістів-правників [25, с. 129–130]. У вузькому аспекті правова допомога, за твердженнями того ж автора, являє собою діяльність, яка здійснюється чітко визначеними уповноваженими суб'єктами, спрямована на захист і представництво інтересів осіб у конкретній юридичній справі і оформлена відповідно до вимог законодавства.

У контексті попереднього підходу В.Т. Комзюк зазначає, що в широкому розумінні правова допомога – це діяльність, якої спрямовано на реалізацію та захист прав, свобод і законних інтересів заінтересованих суб'єктів, яка здійснюється уповноваженими на те особами чи органами в порядку та у видах, не заборонених законодавством, пов'язана із застосуванням правових норм; у вузькому розумінні – це правові заходи, що здійснюються уповноваженими суб'єктами, спрямовані на конкретну особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах та потребує сторонньої допомоги з метою правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, що призводить до поліпшення її життєдіяльності та соціальної адаптації [11].

У той же час, досить цікавою є позиція тих вчених, які говорять про фактично потрібну систему правової допомоги: в основі якої лежать Закони України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [20] та «Про нотаріат» [22]; систему правових послуг, яка ґрунтується на нормах Цивільного кодексу України [28]; систему соціально-юридичних послуг, які надаються відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» [27, с. 146, 23]. Подібне бачення зустрічається і в напрацюваннях С.В. Ківалова, Є.О. Харитоновна, О.І. Харитоновної [8, с. 71–72; 7, с. 73]. З такою думкою, видається, можна не зовсім погодитися, адже сфера надання правової допомоги не може бути обмежена цими трьома елементами системи. Право отримання правової допомоги виникає там, де виникає необхідність захисту прав та інтересів особи, які на її думку є порушеними.

У свою чергу, В.К. Матвійчук та І.О. Хар, поряд із зазначеними трьома складовими системи правової допомоги, виокремлюють ще й четверту – правові послуги за формою (способом) їх надання [14, с. 212]. У той же час, Г.Б. Анікеєв, поряд з чотирма елементами, пропонує додати до вищезазначеного переліку міжнародно-правові акти, яких ратифіковано Україною, Конституцію України, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» та низку відомчих нормативно-правових актів.

Взявши за основу систему законодавства, що складається з актів, які мають різну юридичну силу, А.Ю. Брода пропонує визначати такі особливості правової допомоги:

правова допомога надається в кожній, без винятку, сфері як публічного, так і приватного права, що відображено в відповідних нормах, а також на міжнародному рівні, надання якої урегульовано відповідними міжнародно-правовими договорами; правова допомога виражається через надання відповідних юридичних послуг: консультування, захист прав та інтересів, представництво, складення відповідних процесуальних документів тощо; може бути первинною і вторинною; може надаватися як на платній, так і на безоплатній основі [3, с. 84].

Між тим, автори праці «Правова допомога: зарубіжний досвід та пропозиції для України» за загальною редакцією О.А. Банчука та М.С. Демкової вказуються, що в Україні існує кілька підходів: правова допомога – це допомога, яка надається лише у випадку захисту від обвинувачення в кримінальних справах тільки адвокатами; правова допомога – це будь-який вид допомоги, за винятками захисту особи від обвинувачення в кримінальних справах, який є однопорядковим з правовою допомогою поняттям і не включається до останнього; правова допомога – це будь-яка допомога правового характеру, яка надається безоплатно на підставах, визначених законом, та суб'єктам, передбаченим у законі. За критерієм платності (безоплатності) відрізняється від правових послуг, які завжди надаються на платній основі згідно з положеннями Цивільного кодексу України; правова допомога – це будь-який вид допомоги, який надається адвокатами, на відміну від приватно-практикуючих юристів, які не є адвокатами (фахівці у галузі права), та юридичних осіб приватного права (юридичних фірм, юридичних компаній), що надають правові послуги. Вказане пояснюється тим, що діяльність адвокатів не є підприємницькою, тоді як фахівці в галузі права та юридичні фірми діють з метою отримання прибутку і їхня діяльність є підприємницькою. Відповідно до двох останніх підходів, фахівці в галузі права та юридичні фірми не можуть надавати правову допомогу, а займаються наданням лише правових послуг [18, с. 8–9].

Таким чином, О.А. Банчук та М.С. Демкова поняття «правова допомога» визначають як будь-які дії, що мають правовий зміст, вчинюються визначеними в законі суб'єктами, які мають визначений рівень освіти, спрямовані на реалізацію і захист прав, свобод та законних інтересів особи, що звертається за допомогою, та мають відповідати визначеними принципам їх надання [18, с. 15] і стверджують, що «кожен має право на правову допомогу, що включає в себе послуги правового характеру, метою яких є реалізація і захист прав, свобод та законних інтересів особи, її представництво у судах, інших органах державної влади, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами та забезпечення права на захист від обвинувачення» [18, с. 63].

Серед ознак правової допомоги в цьому розумінні названі автори виділяють: наявність правового змісту у діях (послугах); відповідність принципам; надання визначеними суб'єктами, які мають певний рівень освіти. Можна виділяти й інші ознаки, але вказані вище є визначальними, і відсутність однієї з них буде свідчити про відсутність відносин правової допомоги.

Поділяючи ідею спрямованості правової допомоги на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення, видається, наведені критичні зауваження науковців на рахунок помилковості отождолення правової допомоги та правових послуг слід поширити і на законодавче визначення поняття «правова допомога».

Слід вказати, що своє законодавче визначення термін «правова допомога» отримав з прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 р. № 3460-VI. Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», правова допомога – це надання правових послуг, спрямованих на забезпечення

реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. При цьому, правові послуги трактуються як надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації. Разом із тим, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» досить вільно оперує поняттям «безоплатна правова допомога», під яким розуміється правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Водночас у вказаному законі також викладено не тільки зміст права на безоплатну правову допомогу, а й порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги [21].

Поряд із цим, із позиції А.Ю. Броди, правова допомога – це вид юридичної допомоги, яка надається відповідним суб'єктом (адвокатом, фахівцем в галузі права) будь-якій особі, яка перебуває під юрисдикцією України та потребує забезпечення реалізації своїх прав і свобод, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [3, с. 85]. І в цьому аспекті слід акцентувати увагу на тому, що загалом у національних літературних джерелах також зустрічається поняття «юридична допомога», яке тлумачиться як вид професійної соціальної діяльності, сукупність заходів щодо надання на платній або безоплатній основі відповідних правових послуг громадянам, службовим особам, організаціям, підприємствам, установам тощо. При цьому, юридична допомога має на меті їх правильну орієнтацію у чинному законодавстві, різноманітних правових ситуаціях, захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у судах та інших органах державної влади та місцевого самоврядування, виховання звички свідомого виконання правових норм, зміцнення законності й правопорядку [30].

Слід акцентувати увагу на тому, що у лінгвістичному розумінні «юридичний», що, як відомо, походить від латинського «судовий», розкривається як «пов'язаний із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням; правничий, правознавчий; має офіційне право на що-небудь» [5, с. 1644].

В.В. Головченко та В.С. Ковальський у своєму довіднику з юридичної термінології визначають юридичну допомогу як сукупність заходів щодо надання правових послуг юридичним та фізичним особам, що мають на меті їх правильну юридичну орієнтацію в різноманітних правових ситуаціях [6, с. 191].

На думку О.В. Негодченко, юридична допомога людині є елементом механізму організаційно-правового забезпечення прав і свобод людини, який є динамічною системою правових та організаційних елементів, дія і взаємодія яких спрямовані на запобігання порушенням прав і свобод людини чи на їх відновлення в разі порушення. Поряд з юридичною допомогою до елементів такого механізму автор відносить також: 1) охорону прав та 2) захист прав [15, с. 13].

Як підвид правової допомоги юридичну допомогу виділяє О.В. Крушніцька, яка вказує, що «...реалізація конституційного права на захист має бути зосереджена саме на праві на правничу допомогу, а не, наприклад, на юридичну, оскільки юридична допомога виступає тільки підвидом правової допомоги...» [13, с. 98].

У сучасній правовій науці існує ще декілька досить поширених варіантів визначення поняття «юридична допомога». Серед іншого, юридична допомога – аргументована

законодавством, правовими нормами та/чи практичним їх застосуванням, конкретизована правознавчим змістом допомоги, якої спрямовано на забезпечення реалізації, захисту або відновлення конкретного права чи свободи людини, громадянина, особи. Як видається, вказане формулювання до юридичної допомоги відносить не будь-яку допомогу, а лише ту, що має нормативний характер, тобто для надання якої існує та ідентифікована надавачем законодавча підстава. У той же час, правова допомога – не визначена законодавством, це природне право людини, яке забезпечує її право на гідність. За вказаного підходу автори наголошують, що правова допомога є більш широким, а юридична допомога (чи сукупність її видів) – вузьчим поняттям: правова допомога охоплює всі види юридичної допомоги. Таким чином, визначаючи співвідношення правової та юридичної допомоги, говоримо про ціле та частину [13, с. 99]. Вказана позиція, звісно, має право на існування.

М.В. Удод та Ю.Г. Рябчиць відстоюють позицію щодо дуалізму у визначенні понять «правова допомога» та «юридична допомога» у вітчизняному законодавстві. Так, на думку авторів, через те, що в законодавстві України існує дуалізм у визначенні поняття правової та юридичної допомоги, можна зробити висновок, що вказані терміни вживаються законодавцем як синоніми [26, с. 505]. У зв'язку з цим для приведення законодавства у відповідність до Конституції України, а також щоб уникнути плутанини при з'ясуванні змісту термінів, науковці пропонують уживати те поняття, яке зазначене у Конституції України.

Однак з такою думкою не можна погодитися безумовно, адже, як видається, за наявності тісного взаємозв'язку, вказані категорії не є тотожними чи синонімічними одна одній.

Говорячи про термін «правнича допомога», слід вказати на авторське визначення поняття «правнича допомога», якого надано О.В. Крушніцькою. Під «правничою допомогою» О.В. Крушніцька розуміє багатоаспектну діяльність правників, якої спрямовано на забезпечення верховенства права та реалізації прав кожної людини, яка вступає в певні правовідносини, зміст якої становлять здійснення юридично визначених засобів, що включають юридичні консультації та роз'яснення прав і процедур їх реалізації, допомогу в складанні й поданні заяв, клопотань, скарг та інших юридичних документів, ініціювання та участі у проведенні процесуальних дій і належному фіксуванні їх перебігу і результатів, оцінку належності, достовірності та допустимості доказів, аналізу законності юридичних рішень, вжиття заходів щодо поновлення порушених прав, відшкодування шкоди, заподіяної правопорушенням [13, с. 100].

На законодавчому ж рівні термін «правнича допомога» вперше з'явився у положеннях Конституції України 30 вересня 2016 року. При цьому, конституційним правом на професійну правничу допомогу було редакційно замінено право на правову допомогу. Як видається, аналіз вказаних змін свідчить не про бажання законодавця звужити чи розширити зміст права на правову допомогу, а про його прагнення привести термінологію у відповідність до стандартів української мови, які визначають, що прикметник, застосовуваний для позначення відповідного виду допомоги, походить від іменника, який позначає саму професію особи, яка надає таку допомогу. Іменником для позначення особи, яка надає послуги у сфері права (у юридичній сфері), є слово «правник». Отже, саме особи, що належать до правничої професії, надають професійну правничу допомогу. Більш того, право на професійну правничу допомогу – це гарантована Конституцією України можливість особи отримати високоякісні правничі послуги, які може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку, а не будь-яка інша особа. Між тим, запропонована формула не заперечує права на правничу допомогу загалом, у тому числі й безоплатну, яку можуть надавати інші, крім професійних

адвокатів, фахівці-правники. Проте наголос робиться саме на гарантованому отриманні особою саме професійної допомоги.

Таким чином, відповідно до вказаних нововведень, інститут права на правову допомогу почав суттєво змінюватися, розпочався процес удосконалення вже існуючої системи надання правової допомоги шляхом створення дієвого механізму реалізації вказаного права з метою забезпечення та захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. Адже, як свідчить практика, лише наявності норми щодо реалізації права на захист у положеннях законодавства недостатньо. Необхідним є системний підхід та дослідницькі не тільки у запровадженні термінографічної практики, а й у цілому механізмів забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Варто зауважити, що зазначені зміни також заклали основу для подальшого реформування інституту адвокатури шляхом створення в Україні єдиної самоврядної правничої професії, що сприятиме реалізації принципу верховенства права.

Принагідно, звертаємо увагу на те, що аналіз положень ч. 1 ст. 131² Конституції України у системному зв'язку із положеннями ст. 59 Конституції України дає змогу зробити висновок про позитивний обов'язок держави, який полягає у гарантуванні участі адвоката у наданні професійної правничої допомоги особі з метою забезпечення її ефективного доступу до правосуддя за рахунок коштів держави у випадках, передбачених законом.

Важливо звернути увагу й на те, що відповідно до положень ст. 16 Кодексу адміністративного судочинства України, учасники справи мають право користуватися правничою допомогою. При цьому, представництво в суді, як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правничка допомога), крім випадків, встановлених законом. Разом із тим, безоплатна правничка допомога надається в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правничої допомоги [9].

Окремо варто зауважити на тому, аналіз норм чинного законодавства, з урахуванням усіх змін, дає змогу констатувати, що поняття «надання професійної правничої допомоги» не тотожне поняттю «представництво особи в суді». Адже надання професійної правничої допомоги здійснюють адвокати, натомість представництво особи у суді може бути здійснене за вибором особи адвокатом або іншим суб'єктом.

Висновки. Таким чином, аналіз сталих наукових доробок та законодавчих норм дозволяє навести власне бачення категорії «професійна правничка допомога» в адміністративному судочинстві, під яким пропонуємо розуміти професійну, адресну, орієнтовану допомогу, яка надається адвокатом стороні в адміністративному процесі під час розгляду відповідної адміністративної справи з метою захисту своїх прав і свобод, їх відновлення у разі порушення з боку суб'єкта публічної адміністрації на підставі прийнятих ним рішень, дій чи бездіяльності під час реалізації своїх владних повноважень.

Маємо констатувати, що Конституція України не розкриває і не може розкривати всіх механізмів захисту прав людини та громадянина, крім вказівки на захист прав та інтересів у судовому порядку при забезпеченні права на професійну правничу допомогу шляхом здійснення виключно адвокатом представництва іншої особи у суді, а також захисту від кримінального обвинувачення. Але й цього достатньо, щоб побачити, що на адвокатуру держава поклала відповідальну місію забезпечення населення професійною правничою допомогою, а обвинуваченого – професійним захистом.

Наостанок відзначимо, що за законами формальної логіки, конституційні категорії «професійна правничка допомога» та «правова допомога» слід вважати синонімічними. Разом із тим, на теперішній час законодавець все ж таки розмежує терміни «правова» і «правничка» (або юридична) допомога саме залежно від суб'єкта надання допомоги. Між тим, зважаючи на те, що у положеннях Конституції України задекларований термін «професійна правничка допомога», доречним видається закріплення і в інших законодавчих актах поняття «правничка допомога», яке, як вбачається, охоплює всю систему та види юридичної допомоги.

В цілому, проаналізувавши викладене, можна зробити висновок, що на теперішній час значні трансформації правових інститутів стають все більш помітними. Разом із тим, виходячи зі змісту сучасних наукових підходів та проведеного аналізу нормативно-правового забезпечення, незважаючи на прагнення законодавця слідувати ідеї максимальної диференціації понять, в українському законодавстві досі спостерігається застосування таких термінів як правова допомога, юридична допомога, правничка допомога, захист, безоплатна допомога, первинна та вторинна правова допомога без належного їх розмежування.

Взагалі ж, досі залишається відкритим питання відповідності положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» положенням Конституції України стосовно професійної правничої допомоги. Адже Конституція України закріплює право кожного на професійну правничу допомогу, у той час як профільний закон, яким керуються адвокати, передбачає надання адвокатом саме правової допомоги. Таким чином, виникає колізія, яка лежить у площині того, що право на професійну правничу допомогу є, а Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», котрим керуються професійні правники (адвокати), взагалі не передбачає такого словосполучення. Як результат – досі чекаємо на законотвірчі парламентарів, користуючись дотепер не до кінця імплементаваною нормою щодо правничої допомоги.

Однак розвиток та становлення незалежної професійної правничої допомоги триває. Видається, подальший динамічний розвиток вказаного спрямування можливо гарантувати лише через удосконалення відповідного нормативно-правового поля, яке має чітко врегулювати питання розмежування таких категорій як правова допомога, юридична допомога, правничка допомога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Банчук О.А., М.С. Демкова. Правова допомога : Зарубіжний досвід та пропозиції для України. Київ : Факт, 2004. 336 с.
2. Бачинін В.А., Панов В.І. *Філософія права* : підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів освіти. Київ : ІнЮре, 2002. 380 с.
3. Брода А.Ю. Юридична природа поняття «правова допомога в адміністративному процесі». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017 № 29. Том 1. С. 83–86.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник. За ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови. уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Головченко В.В. Юридична термінологія : довідник В.В. Головченко, В.С. Ковальський. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 224 с.
7. Кодекс адміністративного судочинства : наук.-практ. Коментар. За ред. С.В. Ківалова, О.М. Пасенюка, О.І. Харитонові. Київ : Правова єдність, 2009. 656 с.
8. Кодекс адміністративного судочинства України : наук.-практ. комент. / за ред. С.В. Ківалова, О.І. Харитонові. Вид. 3-е. Харків : Одиссей, 2008. 560 с.
9. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

10. Кодекс адміністративного судочинства України: науково-практичний коментар. За ред. С.В Ківалова, О.І. Харитонової. Харків : ТОВ «Одіссей», 2005. 552 с.
11. Комзюк В.Т. Правовий статус осіб, які мають право надавати правову допомогу. URL : http://www.nbu.gov.ua/portal/socgum/vkhnuvs/2009_47/47/3.pdf
12. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
13. Крушніцька О.В. Розмежування поняття правової допомоги. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 98–102.
14. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України : в 2 т. За заг. ред. В.К. Матвійчука. Вид. 2-е, змін, та доп. Київ : Алерта ; КНТ, 2008. Т. 1. 787 с.
15. Негодченко О.В. Забезпечення прав та свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правовий аспект: автореф. дис.... д.ю.н. Харків, 2004. 39 с.
16. Оборотов Ю.Н. Теория государства и права (прагматический курс) : экзаменац. справочник. Одесса : Юрид. п-ра, 2006. 184 с.
17. Осіпов А.Г. Що таке правова допомога? URL : <http://advocat-cons.info/index.php?newsid=3159>
18. Правова допомога : Зарубіжний досвід та пропозиції для України. Автори-упорядники О.А. Банчук, М.С. Демкова. Київ : Факт, 2004. 504 с.
19. Правова допомога. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0#cite_note-1
20. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 року № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 2509.
21. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 року № 3460-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 51. Ст. 2009.
22. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.
23. Про соціальні послуги : Закон України від 17. 01. 2019 р. № 2671-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 18. Ст. 73.
24. Резник Г.М. К вопросу о конституционном содержании понятия «квалифицированная юридическая помощь». *Адвокат*. 2007. № 4. С. 25–27.
25. Сіліч І.І. Гарантії забезпечення прав і свобод громадян в адміністративному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 21 с.
26. Удод М.В., Рябчиць Ю.Г. Щодо поняття правова допомога. *Вісник Донецького національного університету. Сер. В: Економіка і право*. Вип. 1. Т. 2. 2011. С. 502–506.
27. Хмелевська Н.В. Розмежування понять «правова допомога» та «юридична допомога» як основа цілісної системи правової допомоги. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3 (25). С. 145–148.
28. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
29. Юридический энциклопедический словарь / гл.ред. А.Я. Сухарев ; ред.кол.: М.М. Богуславский, М.И. Козырь, Г.М. Миньковский и др. Москва : Сов.энциклопедия, 1984. 340 с.
30. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ, 2004. Т. 6: Т–Я. 768 с.
31. Юшкевич О.Г. Надання правової допомоги як вид соціальних послуг. *Право і безпека*. 2009. № 1. С. 129–135.